

دانشگاه باقر العلوم
(غیر دولتی - غیر انتفاعی)

دانشگاه باقر العلوم (ع)

دانشکده: فلسفه، کلام و معارف اسلامی
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

بررسی انتقادی دیدگاه فیلسوفان ذهن درباره چیستی و مبادی عمل اختیاری

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی یوسفی

استاد مشاور:

دکتر حسن عبدی

نگارش:

محمد غلامی

بهمن 1394

پسران الحکم

کلیه حقوق اعمّ از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و... از این پایان نامه برای دانشگاه

باقر العلوم (ع) محفوظ است.

نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

اهداء

تقدیم به پیشگاه همه‌ی آنانی که برای اسلام و مسائل علمی آن زحمات فراوان کشیدند علی‌الخصوص شهدای والا مقام که خود را مدیون خون‌های ریخته و جان‌های عزیز شان می‌دانم که در راه حضرت دوست تقدیم کردند.

همه‌ی آنان که حسرت علم‌آموزی بر کنج دلشان نشست و این حسرت را باخود به سرای باقی بردند.

پدرم، آن کسی که از علم‌آموزی این حقیر، به وجد می‌آمد و نیرو و شوق صد چندان به ما می‌بخشید. باشد که این اثر ناچیز، آغاز و مبدأ خیری برای ایجاد شوق و حرکت همه‌ی عاملین به علم باشد تا در زمینه عمل، و فلسفه آن گام‌های بهتری بردارند.

مادرم که با دعای خیرش همیشه گرمابخش علم‌آموزی بنده بود.
و در نهایت، همسرم که مقدمات تحقیق که سکوت و دلگرمی به کار بود از بنده دریغ نکرد.

تشکر

از اساتید عزیز و ارجمندم، استاد معظّم و بزرگوار جناب حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر یوسفی (دام ظلّه العالی) که راهنمایی‌های به موقع و بجایشان نویسنده را در نگارش تحقیق یاری رساندند و استاد فرهیخته جناب آقای دکتر عبدی (حفظه الله) که در هر جایی و فرصتی مزاحمت‌های این حقیر را نادیده گرفته و از مشاوره دریغ نفرمودند و از مبادی این عمل پژوهش که آتش علم و شوق را در وجود نویسنده تحقیق، شعله ور ساخت.

چکیده

عمل، به عنوان یکی از افعال صادره از نفس می‌باشد. برای بررسی کنش اختیاری از سوی نفس باید فرآیندی که از ابتدا به شکل‌گیری عمل منجر می‌شود به دقت مورد بحث قرار گیرد. در عمل، اولین چیزی که به عنوان حالت ذهنی شکل می‌گیرد؛ تصور عمل است؛ تصور عمل به عنوان مبدأ علمی فعل اختیاری است. بعد از آن تصدیق به فائده عمل شکل گرفته و نفس انسان آن عمل را دارای فائده برای خود می‌داند. در این لحظه مبدأ شوقی برای عمل که شوق و اشتیاق به عمل است به عنوان کیف نفسانی ایجاد می‌شود. شوق، تولید اراده نموده و بعد از اراده حرکت عضلات و ماهیچه‌ها برای انجام فعل، شروع می‌شود (عمل یا جوارحی است یا جوانحی، در عمل جوانحی نیاز به حرکت عضلات نیست). در نهایت، فعلی اختیاری از انسان صورت می‌گیرد. آن چه که در ضمن تحقیق، باید مورد بررسی قرار گیرد، رابطه نفس و بدن است تا رابطه فعل اختیاری هم در سایه‌سار این مسأله روشن و شفاف گردد. ماهیت نفس و بدن و رویدادهای مربوط به این دو و نسبت این دو با فعل اختیاری چیست؟ آی

ا فعل اختیاری به عنوان یک فعل صادره از نفس با نفس متحد است؟ پاسخ چیستی فعل اختیاری و مبادی آن در نظریه‌های حالات ذهنی، عامل، عملکردی، هدف و زمینه‌ای مورد بررسی و نقد قرار می‌گیرند. نظریه‌های چیستی مبادی عمل ذیل عناوین علت غایی، یگانه‌انگاری غیرقانونمند، شبه پدیده‌انگاری، افعال گفتاری به توضیح و نقد گذاشته می‌شود. پرسش اصلی تحقیق، عبارت است از این که: چه نقدهایی از منظر حکیمان صدرایی بر مبادی عمل اختیاری و کنش اختیاری در نگاه فیلسوفان ذهن وارد است؟

یافته های تحقیق: 1. حکمت صدرایی پاسخگوی اشکالات وارد بر نظرگاه فیلسوفان ذهن معاصر در مورد عمل اختیاری می باشد. 2. حکمت صدرایی با رویکردی جزئی و کلی در بحث عمل اختیاری جامع الاطراف است.

واژگان کلیدی:

مبدأ، کنش، اراده، اختیار، قصد، حیث التفاتی، شوق، این همانی ذهن و بدن، دوگانه‌انگاری، فلسفه ذهن.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
2	1. فصل اول: کلیات تحقیق و مفاهیم.....
2	1.1 کلیات تحقیق.....
2	1.1.1 بیان مسأله.....
3	1.1.2 سؤالات تحقیق.....
3	1.1.2.1 سؤال اصلی.....
3	1.1.2.2 سؤالات فرعی.....
4	1.1.3 پیشینه تحقیق.....
6	1.1.4 فرضیه تحقیق.....
6	1.1.5 پیش فرض‌های تحقیق.....
6	1.1.6 اهمیّت و فایده تحقیق.....
6	1.1.7 اهداف تحقیق.....
7	1.1.8 روش تحقیق.....
7	1.1.9 سازمان‌دهی تحقیق.....

7	1.2 مفاهیم
8	1.2.1 مبدأ
10	1.2.2 عمل
11	1.2.3 اراده
13	1.2.4 اختیار
14	1.2.5 نمای کلی مسائل فلسفه ذهن
2. فصل دوّم: توضیح و بررسی نظریه‌های چستی عمل اختیاری	
defined.	
Error! Bookmark not defined.	1-2 نظریه حالات ذهنی
Error! Bookmark not defined.	1-1-2 توضیح نظریه
Error! Bookmark not defined.	2-1-2 نقد و بررسی نظریه
Error! Bookmark not defined.	2-2 نظریه عامل
Error! Bookmark not defined.	1-2-2 توضیح نظریه:
Error! Bookmark not defined.	2-2-2 نقد و بررسی نظریه
Error! Bookmark not defined.	3-2 نظریه عملکردی
Error! Bookmark not defined.	1-3-2 توضیح نظریه:
Error! Bookmark not defined.	2-3-2 نقد و بررسی نظریه
Error! Bookmark not defined.	4-2 نظریه هدف:
Error! Bookmark not defined.	1-4-2 توضیح نظریه:
Error! Bookmark not defined.	2-4-2 نقد و بررسی نظریه
Error! Bookmark not defined.	5-2 نظریه زمینه‌ای
Error! Bookmark not defined.	1-5-2 توضیح نظریه: مفاد شرح کنش‌ها

2-5-2. نقد و بررسی نظریه..... Error! Bookmark not defined.

جمع بندی:..... Error! Bookmark not defined.

3. فصل سوم: توضیح و بررسی نظریه‌های مبادی عمل اختیاری Error! Bookmark not defined.

1-3-1. نظریه علت غایی..... Error! Bookmark not defined.

1-1-3. توضیح نظریه..... Error! Bookmark not defined.

2-1-3. نقد و بررسی نظریه..... Error! Bookmark not defined.

2-3. نظریه یگانه‌انگاری غیر قانون‌مند..... Error! Bookmark not defined.

1-2-3. توضیح نظریه:..... Error! Bookmark not defined.

1-1-2-3. میل..... Error! Bookmark not defined.

2-1-2-3. باور..... Error! Bookmark not defined.

3_2_1_3. یگانه‌انگاری..... Error! Bookmark not defined.

4-1-2-3. ادله یگانه‌انگاری..... Error! Bookmark not defined.

5-1-2-3. پدیده انگاری..... Error! Bookmark not defined.

3_3. نظریه شبه‌پدیده‌انگاری..... Error! Bookmark not defined.

1-3-3. نقد و بررسی نظریه..... Error! Bookmark not defined.

4-3. نظریه علیت ذهنی..... Error! Bookmark not defined.

1-4-3. توضیح نظریه..... Error! Bookmark not defined.

2-4-3. نقد و بررسی نظریه..... Error! Bookmark not defined.

5-3. نظریه افعال گفتاری..... Error! Bookmark not defined.

1-5-3. توضیح نظریه..... Error! Bookmark not defined.

2-5-3. نقد و بررسی نظریه..... Error! Bookmark not defined.

جمع بندی :..... Error! Bookmark not defined.

خاتمه: نتیجه گیری و پیشنهادها..... Error! Bookmark not defined.

1. نتیجه گیری..... Error! Bookmark not defined.

2. پیشنهادها..... Error! Bookmark not defined.

منابع و مآخذ..... Error! Bookmark not defined.

کتاب های فارسی و عربی..... Error! Bookmark not defined.

مقالات فارسی..... Error! Bookmark not defined.

کتاب های انگلیسی..... Error! Bookmark not defined.

فصل اوّل:

کلیّات و مفاهیم تحقیق

1. فصل اول: کلیات تحقیق و مفاهیم

این فصل در دو گفتار کلیات تحقیق و مفاهیم بیان می گردد.

1-1. کلیات تحقیق

بحث کلیات تحقیق در نه محور بیان می گردد. ابتدا به تبیین مسئله‌ی مورد تحقیق و سؤالات آن می پردازیم؛ سپس پیشینه‌ی تحقیق، فرضیه‌ها، پیش فرض‌ها، اهمیت و فایده، اهداف و روش تحقیق بیان می شود. و در نهایت سازمان‌دهی پژوهش بیان می گردد.

1-1-1. بیان مسأله

امروزه در شاخه‌ای جدید از فلسفه که به فلسفه عمل¹ معروف است، به بررسی این مسأله پرداخته می شود که فرایند تحقق «عمل اختیاری»² چیست و عمل اختیاری چگونه انجام می گیرد؟ رابطه عمل اختیاری با فاعل آن چگونه است؟ متفکران معاصر غربی با تمرکز بر این مسأله، دیدگاه‌های مختلفی درباره چگونگی شکل‌گیری اعمال جوارحی ارائه کرده‌اند. بر اساس دیدگاه پوزیتیویست‌های منطقی، دلیل عامل برای عملش، علت آن عمل است. این دیدگاه در حقیقت، نوعی تبیین علی شمرده می شود، که براساس آن «دلیل» علت برای تحقق آن عمل است. در مقابل، برخی از فیلسوفان دیگر مانند ویتگنشتاین³ معتقدند که «دلیل» تنها عهده دار تبیین عقلانی یک عمل است و نمی تواند نقش علی نسبت به تحقق عمل داشته باشد.

1 - Philosophy of action.

2 - Voluntary action⁴ act by will⁴ arbitrary action.

3 - Ludwig Josef Johann Wittgenstein.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

دسته سوّمی از فیلسوفان مانند ریچارد دیویدسن^۱ دیدگاه دیگری را برگزیده است. به اعتقاد او از یک سو «دلیل»، علت پیدایش و تحقّق عمل است، ولی از سوی دیگر تأثیر «دلیل» در عمل تابع یک قانون کلی نیست. به اعتقاد او «دلیل»، نسبت به عمل، هم می تواند تبیین عقلانی داشته باشد و هم می تواند تبیین علی داشته باشد.

حکیمان مسلمان نیز در مباحث علم النفس به دقت به بررسی فرایند تحقّق عمل اختیاری پرداخته اند. آنان از اموری مانند: مبدأ علمی که همان تصوّر جزئی و خیالی عمل و فائده آن و «تصدیق به فایده» است؛ و «شوق» به انجام عمل و در نهایت، «اراده» و «عزم» بر اقدام به عنوان مبادی عمل اختیاری یاد کرده اند. با توجه به این که در فلسفه اسلامی به ویژه حکمت صدرایی، ظرفیت عمیقی برای تحلیل و بررسی این مسأله وجود دارد، در این تحقیق تلاش شده است با ارائه ی یک تحقیق تطبیقی، مبادی اعمال اختیاری از منظر حکمت صدرایی و فیلسوفان ذهن معاصر بررسی شود. اکنون سؤال این است که چه نقدهایی از منظر حکیمان صدرایی بر فرآیند عمل اختیاری و مبادی آن از نظر فیلسوفان ذهن وارد است؟

1-1-2. سؤالات تحقیق

سؤالات تحقیق به دو بخش سؤال اصلی و سؤالات فرعی تقسیم می گردد.

1-1-2-1. سؤال اصلی

پرسشی که شایسته و سزاوار است به عنوان پرسش اصلی تحقیق مطرح شود این است که چه نقدهایی از منظر حکیمان صدرایی برچیستی عمل اختیاری و مبادی آن در نگاه فیلسوفان ذهن وارد است؟

1-1-2-2. سؤالات فرعی

کنش اختیاری از دیدگاه فیلسوفان ذهن چگونه فرآیندی است؟
کنش اختیاری از دیدگاه حکیمان صدرایی چگونه فرآیندی است؟

¹ - Richard Davidson.

مبادی کنش اختیاری از نگاه فیلسوفان ذهن کدامند؟

مبادی کنش اختیاری از نظر حکیمان صدرایی کدامند؟

از نظر فیلسوفان مکتب حکمت متعالیه چه نقدهایی بر دیدگاه فیلسوفان ذهن وارد است؟

1-1-3. پیشینه تحقیق

با بررسی‌های انجام شده مشخص گردید که درباره پرسش این تحقیق، اثر مستقلاً منتشر نشده است. ولی می‌توان به برخی از منابع که به صورت ضمنی به این مسأله پرداخته‌اند اشاره کرد. در ادامه به چهار منبع اشاره می‌کنیم:

1. مسلین، کیت، درآمدی به فلسفه ذهن، ترجمه مهدی ذاکری، قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، 1388 هـ. ش.

نویسنده کتاب در ضمن یازده فصل به مسائلی از قبیل رابطه ذهن و بدن، ذهن و مغز، دوگانه‌انگاری، رفتارگرایی تحلیلی، یگانه‌انگاری غیر تحویلی، کارکردگرایی و اذهان دیگر و... پرداخته است. که در ضمن فصل چهارم به بررسی ابعاد عمل اختیاری می‌پردازد و تلاش می‌کند تا توصیفی کلی از این موضوع ارائه دهد. مباحث این فصل از بیان امور کلی درباره عمل اختیاری فراتر نمی‌رود. از این رو زمینه برای انجام پژوهش در باره عمل اختیاری از دیدگاه فیلسوفان ذهن همچنان باقی است.

2. لو، جاناتان، مقدمه‌ای بر فلسفه ذهن، ترجمه امیر غلامی، تهران: نشر مرکز، 1389 هـ. ش.

این کتاب یک مقدمه و ده فصل، مباحث روان‌شناسی تجربی و تحلیل فلسفی، ذهن و بدن، حالات ذهن، محتوای ذهنی، احساس و نمود، ادراک و تجربه ادراکی، اندیشه و زبان، عقلانیت انسان و هوش مصنوعی، عمل؛ قصد و اراده، هویت شخصی و معرفت به خود را در بردارد.

درباره محتوای این کتاب و ارتباط آن با مسأله پژوهی حاضر باید گفت که در فصل سوم و

نهم مطالبی مرتبط به عمل اختیاری مطرح شده است. اگر چه این مباحث نسبتاً مفصل است؛ ولی

این کتاب فاقد نگاه تطبیقی است و از این رو زمینه برای تحقیق درباره مسأله پژوهی حاضر فراهم است.

3. ریونزکرافت، ایان، فلسفه ذهن؛ یک راهنمای مقدماتی، ترجمه حسین شیخ رضایی، تهران: انتشارات صراط، 1387ه. ش.

این کتاب شامل یک مقدمه مترجم و چهار بخش اصلی است. نویسنده در بخش اول کتاب به بررسی حالات ذهنی پرداخته است و در این زمینه به مباحثی مانند دوگانه‌انگاری، رفتارگرایی، نظریه این همانی، کارکردگرایی، حذف‌گرایی و پندارگرایی پرداخته است. در بخش دوم مسأله ذهن به مثابه ماشین مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش سوم نیز مسأله ذهن در جهان فیزیکی محور بررسی قرار گرفته است. نویسنده در بخش چهارم کتاب به بررسی آگاهی و انواع آن می‌پردازد. بررسی کتاب نشان می‌دهد که در بخش نخست به صورت مختصر به بررسی عمل اختیاری پرداخته شده است. از این رو زمینه برای بررسی تفصیلی و به ویژه با نگاهی تطبیقی فراهم است.

4. کرباسی زاده، امیر، و حسین شیخ رضایی، آشنایی با فلسفه ذهن، تهران: انتشارات هرمس، 1391ه. ش.

نویسندگان، این کتاب را در قالب یک مقدمه و شش فصل تنظیم کرده‌اند که شامل چشم‌اندازی کلی درباره مسائل فلسفه ذهن، رابطه ذهن و بدن، آگاهی و انواع آن، هویت شخصی، حیث التفاتی و اراده‌ی آزاد است. از میان مطالب این کتاب، تنها بخشی از فصل دوم به بررسی نظریه‌های مربوط به چستی عمل اختیاری اختصاص یافته است. با توجه به مطالبی که درباره کتاب گفته شد، روشن می‌گردد که همچنان زمینه برای انجام تحقیقی تفصیلی و با رویکردی انتقادی نسبت به مسأله عمل اختیاری فراهم است.

1-1-4. فرضیه تحقیق

از منابع حکمت صدرایی چنین بر می آید که نقدهایی جدی به نظر فیلسوفان ذهن درباره ی عمل اختیاری و مبادی آن وارد است.

1-1-5. پیش فرض های تحقیق

پیش فرض های این تحقیق عبارتند از : 1. می توان از متون و منابع حکمت صدرایی مطالبی درباره ی چیستی و مبادی عمل اختیاری استخراج کرد. 2. مباحث فلسفه ی کنش و فلسفه ی ذهن قابل تطبیق با مباحث حکمت صدرایی است.

1-1-6. اهمیت و فایده تحقیق

اهمیت تحقیق به این لحاظ است که تاکنون تحقیقی مستقل در این زمینه صورت نگرفته است و در اهمیت و ضرورت این تحقیق همین بس که عمل اختیاری یکی از مهمترین موضوعات علوم مختلفی مانند اخلاق، روانشناسی، جامعه شناسی و... می باشد. اصولاً هرگونه نظریه پردازی درباره ی انسان، بدون آگاهی عمیق از چیستی عمل اختیاری میسر نیست. یکی از بهترین راههای شناخت عمل اختیاری تکیه بر روش فلسفی است. در متون و منابع عربی تلاشهایی در این زمینه انجام گرفته است؛ ولی هنوز تحقیق مستقلی از منظر حکمت صدرایی انجام نشده است؛ از این رو می توان با بررسی انتقادی دیدگاه فیلسوفان ذهن در باب عمل اختیاری، از منظر حکمت صدرایی، زمینه را برای استخراج ثمرات فلسفه صدرایی فراهم کرد.

1-1-7. اهداف تحقیق

هدف اصلی از انجام این تحقیق، تبیین ظرفیتهای حکمت اسلامی در مواجهه و پاسخ به دیدگاههایی است که در فلسفه ذهن ارائه شده است.

پاره ای از فواید علمی این تحقیق عبارت است از:

1. شفاف سازی دیدگاهها در باره چیستی عمل اختیاری.

2. توجه به اختلاف‌های مبنایی و بنایی موجود میان دیدگاه فیلسوفان ذهن و حکمای

اسلامی درباره چستی عمل اختیاری.

3. دستیابی به نگرش جامع و معقول نسبت به چستی عمل اختیاری.

1-1-8. روش تحقیق

نوشتار پیش رو در مقام گردآوری مطالب، به روش کتابخانه‌ای عمل کرده و در تدوین تحقیق در کنار روش توصیفی از روش عقلی نیز بهره برده است. بر این اساس نوع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و استدلالی می‌باشد.

1-1-9. سازمان‌دهی تحقیق

این پژوهش به حول و قوه الهی در سه فصل تنظیم خواهد شد. در فصل اول کلیات و مفاهیم را ذکر می‌کنیم. در فصل دوم سعی بر این است که نظریه‌های چستی فعل اختیاری از منظر فیلسوفان ذهن معاصر مورد بررسی و شرح و بسط قرار گرفته و به نقد و بررسی این نظریات از منظر حکیمان صدرایی خواهیم پرداخت. در این فصل پنج نظریه از فیلسوفان ذهن مورد بررسی قرار می‌دهیم. در فصل سوم تلاش و کوشش بر شرح و توضیح و بسط نظریه‌های چستی مبادی فعل اختیاری می‌باشد. در ابتدای این فصول نیز نمایی کلی از فصل مورد بحث و در انتهای فصول جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از بحث خواهد شد. در پایان تحقیق نیز تحت عنوان نتیجه‌گیری و پیشنهادها به ارائه نتایج و یافته‌های تحقیق خواهیم پرداخت و پیشنهادهایی را مطرح خواهیم کرد.

1-2. مفاهیم

در این تحقیق برخی مفاهیم کلیدی وجود دارد که در ادامه به توضیح آنها خواهیم پرداخت.

این مفاهیم عبارتند از: مبدأ، عمل، اراده.

1.2-1. مبدأ

مبدأ در لغت (عربی) از کلمه «بدء» گرفته شده است. زمانی که گفته می شود: «بدء الشيء» یعنی چیزی را در فعل مقدم نمود¹. به معنی محلّ شروع و مبدأ الشيء یعنی شیء از آن ترکیب یافته است یا این که از آن به وجود آمده است. به عنوان مثال: حروف مبدأ کلامند؛ چوب مبدأ درب و صندلی است؛ هسته خرما مبدأ نخل است. درباره خدا نیز «مُبدی» به معنی سبب در مبدأ بودن و سرآغاز هر چیزی به کار می رود.²

این اصطلاح در متون فلسفی به کار رفته است مانند شرح الاشارات و التنبیها، آن قسمتی که شیخ الرئیس (ره) گفته است: «وَأَعْلَمُ أَنَّ مَقْصُودَهُ مِنْ إِثْبَاتِ مَوْجُودٍ غَيْرِ الْمَحْسُوسِ أَنَّ مَا كَانَ هُوَ إِثْبَاتَ مَبْدَأٍ لِلْوُجُودِ غَيْرِ مَحْسُوسٍ»³.

قبل از ابن سینا، ارسطو نیز این واژه را با عنوان آرخه⁴ به آن پرداخته است: «مبدأ به آن بخش از چیزی گفته می شود که شیئی نخست از آن جا به حرکت می افتد»⁵.

صدرالمتألهین در آثار خود این واژه را به کار برده است؛ به عنوان مثال در آن جایی که طبایع خاصه را برای اجسام اثبات می کند؛ می گوید: «ذهب الحكماء المشاءون إلى... و هي أيضا عندهم مبادی آثارها المختلفه و مبادی حرکاتها و سکناها الذاتیه فتسمى قوی و طبائع و تسمى أيضا کمالات لصیوروه الجنس بها أنواعا مرکبه»⁶.

1. محمد مرتضی الزبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج 1، ص 42

2. حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص 113، ر. ک سیدجعفر سجّادی، فرهنگ علوم فلسفی، ص 655 تا 657

3. الخواجه نصیرالدین الطوسی، شرح الاشارات و التنبیها، ص 548

4. Arkhe

5. ارسطو، متافیزیک (مابعدالطبیعه)، ترجمه: شرف الدین خراسانی، چاپ دوم، تهران، انتشارات حکمت، 1379، ص 127

6. صدرالدین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج 5، ص 157.

یا در جای دیگری در باب رفع شک و تردید از ذات باری این کلمه را به کار می برد: «و منها
أنَّ الواجبَ مبدأً للممكنات»¹

یا در بحث اشتقاق می گوید: «الخامس أن مبدأ اشتقاق كلِّ مشتقٍّ لا بد أن يكون معنی واحداً»²

باز در بخش مهمی از سخنان صدرای شیرازی در بحث نفس اسفار آمده است که: «الخامس
أن قوله ثمَّ من المحال ما قالوه من أنَّ الشَّيءَ يجب أن يكون مبدأً حتَّى يعلم ما وراه. فإنَّا نعلمُ و
ندرک بأنفسنا أشياء لسنا بمبدأ لها»³

علامه طباطبایی در نهاییه الحکمه می فرماید: «فی مبدأ الحركة و متنهاها»⁴ و در فصل چهاردهم
از مرحله دوازدهم، در بحث واجب تعالی تعبیر «فی أنَّ الواجب تعالی مبدأ لكلِّ ممکن موجود»⁵ را
به کار می برد.

در این جا منظور از مبدأ آن است که چه چیزی منشأ و محرک شروع عمل است؟ سرآغاز
عمل از کجاست؟ آنچه که مسلم به نظر می رسد؛ این است که: در همه این موارد مبدأ، به مفهوم
سرآغاز و شروع به کار رفته است.

مبدأ در یک تقسیم بندی کلی و اصلی بر دو قسم علمی و عملی می باشد که به شرح ذیل
می باشد:

مبدأ علمی همان تصوّر اولیّه از غایت است که در ذهن نقش می بندد. بعد از تصوّر که
تقسیمی منطقی از علم است؛ تصدیق به فایده آن غایت صورت می پذیرد و سپس شوق به انجام
فعل برای رسیدن به غایت درون شخصیت ذهنی می جوشد و بعد از آن اراده که حالتی ذهنی
است در ذهن انسان پدیدار شده، انسان را به حرکت برای رسیدن به غایت وا می دارد.

1 . همان، ج 3، ص 220.

2 . همان، ج 6، ص 72 و 75.

3 . همان، ج 8، ص 259.

4 . سید محمدحسین طباطبایی، نهاییه الحکمه، ج 2، ص 92.

5 . همان، ص 265.

مبدأ عملی همان قوه ی عامله در انسان است که مبدأ حرکت انسان برای ایجاد فعل های جزئی طبق مبدأ علمی می گردد. ملاحظه را در تفسیر معنی عقل بیانی از این دو قوه و مبدأ دارد¹:

«اعلم أنّ النفس الإنسانيّة كما ستعلم في كتاب النفس لها قوتان عالميّة و عاملة - و العاملة من هذه النفس لا تنفك عن العالميّة و بالعكس بخلاف نفوس سائر الحيوانات لأنها سفليّة بعيدة عن جمعيّة القوى أما العاملة فلا شك أن الأفعال الإنسانيّة قد تكون حسنة و قد تكون قبيحة و ذلك الحسن و القبح قد يكون العلم به حاصلًا من غير كسب و قد يحتاج إلى كسب و اكتسابه إنما يكون بمقدمات يلائهما فإذا يتحقق هاهنا أمور ثلاثة.

الأول: القوة التي يكون بها التميز بين الأمور الحسنه و الأمور القبيحة.

و الثاني: المقدمات التي منها تستنبط الأمور الحسنه و القبيحة.

و الثالث: نفس الأفعال التي توصف بأنها حسنة أو قبيحة و اسم العقل واقع على هذه المعاني الثلاثة بالاشتراك الاسمي²»

واژه ی مبدأ در زبان انگلیسی Principum به صورت مشترک در اخلاق، فلسفه و مذهب استعمال می شود. اما واژه ی Principle به صورت مشترک در فقه، فلسفه و منطق کاربرد دارد. در حالی که سه واژه ی Origin, Beginning و Primum در فلسفه به معنای مبدأ کار برد دارد.³

2-1-2. عمل

ابتدا به معنی لغوی عمل می پردازیم. عمل در لغت، به حرکت بدن با کلّ بدن یا با جزئی از بدن می گویند و چه بسا به حرکت نفس هم اطلاق گردد که در این صورت، احداث امری است؛ حال چه به صورت قولی و لفظی باشد و چه به شکل فعلی که توسط اعضا و جوارح یا قلب صورت می گیرد. ولی چیزی که به فهم نزدیکتر است این است که فعل، مختصّ اعضا و جوارح

2 . ر.ک: مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج 7، ص 359.

2 - صدرالدین محمدشیرازی، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، ج 3، ص: 419.

3 - فرج اله خداپرستی، فرهنگ معارف، ص 653.

باشد؛ گرچه عده ای گفته اند که عمل به رفتار اختصاص دارد و به گفتار اطلاق نمی گردد با این استدلال که این دو را به صورت متقابلان به هم عطف می کنند و می گویند: رفتار و گفتار. و در عرف هم به گفتار، عمل اطلاق نمی گردد. صاحب تاج العروس تعبیر زیر از عمل را با تعبیر «زَعَمَ» آورده است تا نشان دهد که معنای لغوی فوق به اصول لغت نزدیکتر است.

هر کاری از حیوان که از روی قصد سر بزند عمل نامیده می شود و عمل به این معنا خاص تر از فعل است؛ زیرا گاهی فعل به حیواناتی نسبت داده می شود که فعل را بدون قصد انجام می دهند و گاهی هم به جمادات نسبت داده می شود؛ در حالی که در لغت، عمل، کمتر این گونه استعمال می شود.¹

پس عمل چند قسم است: ارادی و غیر ارادی؛ اختیاری و غیر اختیاری؛ که در این پژوهش هر جایی تعبیر فعل یا کنش یا عمل به کار رفته است معنای اعمّ از فعل و عمل، مراد است و تعابیر مختلف از کنش تفنّن در عبارت می باشد. پس همه این ها به یک معنا فرض شده است و ما در این پژوهش عمده بحث و بررسی هایمان درباره ی عمل اختیاری می باشد.

واژه ی عمل در زبان لاتین action می باشد که از act گرفته شده است و در فرهنگ

آکسفورد به کاری که انرژی مصرف کند یا نفوذ و تاثیر داشته باشد گویند.²

3-2-1. اراده

در لغت به معنی مشیّت و خواست آمده است.³ و در بحث عمل اختیاری و چپستی آن مرحله ای از فرایند عمل اختیاری می باشد. مفهوم اراده از فعل نفس، انتزاع می شود. این که اراده چیست؟ به

1. محمد مرتضی الزبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، الطبعة الاولى، منشورات دار مکتبة الحیاء، بیروت، ج1، ص 34 و 35. ر.ک: حسین بن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص: 587.

2. ادونس لرنر، فرهنگ آکسفورد، ص 12، ر.ک عباس و منوچهر آریانبور. کاشانی، فرهنگ دانشگاهی انگلیسی، فارسی، ص 30.

2. سیدجعفر سجادی، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، ص 49.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

دو معنای میل و تصمیم گرفتن می باشد¹. در بحث فعل اختیاری از هردو در نزد فیلسوفان مسلمان بحث می شود.² ملاصدرا در اسفار به این مقوله پرداخته است. در آنجا که می گوید:

«وهؤلاء جعلوا مبادئ الأفعال الاختيارية التي للحيوان خمسة: التصور، واعتقاد النفع
أو التضرر، والشوق، والإجماع المسمى بالإرادة، والقوة المحركة»³

اما به معنای میل هم، مورد نظر فیلسوفان ذهن می باشد که حال باید دید این دو منظر باهم یکی هستند و فقط تفنن در عبارت دو گروه است یا این که منظور نظر هر کدام مفهومی جداگانه است؟

اراده در فلسفه و کلام به صورت های گوناگونی تعریف شده است. مانند حالتی که پس از تصور منافع و مصالح، برای فاعل حاصل می شود.⁴ صفتی که صاحبش را به یکی از دو طرف مقدور سوق می دهد.⁵ علمی که سبب صدور فعل می شود بدون آن که این صدور، از روی کراهت و جبر باشد.⁶ صفتی که اقتضای صاحبش را بالفعل و تأثیر او را تمام می کند که در حق تعالی، عبارت از علم عنایی یعنی علم به نظام احسن است و در انسان، غیر از علم به شمار می رود.⁷ اعتقاد منفعت، میلی که در پی اعتقاد منفعت حاصل می شود. شوق مؤکدی که به دنبال ادراک امر ملائم پدید می آید، چه ادراک یقینی باشد و چه ظنی یا تخیلی⁸ قصدی که به دنبال جزم

1. محمدتقی مصباح یزدی، معارف قرآن، ص 140.

4. ابو نصر الفارابی، الجمع بین رأی الحکیمین، ص 42. رک مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج 1 ص 471. رک المبدأ والمعاد شیخ الرئيس ابوعلی سینا، ص 59.

3. صدرالدین محمد شیرازی، الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه، چاپ اول، تهران، انتشارات حکمت، 1383، ج 4، ص 202.
4. عبدالرزاق فیاض لاهیجی، گوهر مراد، تصحیح و تحقیق: مؤسسه امام صادق (ع)، تهران، چاپ دوم، نشر سایه، 1388، ص 250.
5. یحیی انصاری شیرازی، شرح منظومه، چاپ دوم، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ج 3، ص 282، 1387.
6. محمود ابن ضیاء الدین مسعود شیرازی، درة التاج، تصحیح: سید محمد مشکوة، تهران، انتشارات حکمت، چاپ سوم، 1369، ص 569.

7. محمد تقی الاملی، دررالفوائد، ج 1، قم، ناشر: مؤسسه اسماعیلیان، بیتا ص 78.

8. یحیی انصاری شیرازی، شرح منظومه، ج 3، ص 283.

حاصل از ادراک تصویری و تصدیقی پدید می آید.^۱ عزم راسخی که پس از مقدمات فعل، یعنی تصوّر و تصدیق و میل و جزم و عزم پدید می آید.^۲ در معنایی جامع می توان اراده را حالت یا صفتی دانست که پس از تصوّر منفعت یا مصلحت در فاعل حاصل، و موجب ترجیح یکی از دو طرف می شود. بنابراین، برخی از تعاریف پیشین نادرست است و برخی نیز تعریف دقیق اراده نیستند. بلکه از لوازم آن شمرده می شوند. اراده در انسان، از کیفیات نفسانیّه (امور وجدانی مانند لذّت و درد)، و شناختن آن برای انسانها آسان است. ولی علم به ماهیت آن و نیز تعریف دقیق آن مشکل است.^۳

1.2-4. اختیار

در لغت از «خیر» مشتق شده است. به معنی گزینش چیز بهتر است. یعنی هر آنچه که خیر است عاقل برمی گزیند. در بحث عمل اختیاری یعنی عملی که از روی قصد بوده و طبع و عقل به آن مایل است و کشش دارد.^۴ و این واژه در آثار دانشمندان اسلامی به ویژه در آثار ملاصدرا^۵ بسیار به کار رفته است.

در بحث اختیار، قدرت فاعل بر انتخاب و گزینش، مفروض است. فاعل می تواند یک فعل را انجام داده یا ترک کند.^۶ بدون شک در بحث اختیار، آن دسته از افعال غریزی و طبیعی نقش چندانی در بحث ما ندارند؛ زیرا این افعال غیر ارادی هستند^۷؛ گرچه دارای غایتی هستند. اما سرنوشت انسان در گرو اعمال و کنشها و واکنشهای اختیاری اوست و اختیار و قدرت انتخاب

1 . همان، ص 284.

2 . همان.

3 . صدرالدین محمد شیرازی، الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه، ج 6، ص 335-336.

7 . خلیل ابن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج 4، ص 302، ر. ک: حسین ابن محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص 301، محمد ابن مکرم ابن منظور، لسان العرب، ج 4، ص 264، ر. ک: سید جعفر سجّادی، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، ص 45.

5 . صدرالدین محمد شیرازی، الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه، ج 2، ص 132.

6 . ابونصر فارابی، الاعمال الفلسفیه، تحقیق و تعلیق: جعفر آل یاسین، الطبعة الاولى، بیروت، نشر دار المناهل، 1992، م، ص 186.

7 . صدرالدین محمد شیرازی، الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعه، ج 2، ص 216.

در وجود آدمی به ودیعه گذاشته شده است. الإنسانُ مَجْبُورٌ فی اختیاره. انسان در این که صاحب اختیار سرشته شده است اختیاری از خود نداشته است. پس ما به جبر اولیّه وجودش کاری نداریم و تنها با اعمال اختیاری او سر و کار داریم که محصول جبری اختیار موجود در وجودش می باشد.¹

5-2-1. نمای کلی مسائل فلسفه ذهن

در فلسفه ذهن² به طور کلی به مسائلی از قبیل مسئله ذهن و بدن پرداخته می شود. مانند تعاملات ذهن و بدن، ویژگی های حالات ذهنی، دوگانه انگاری، این همانی ذهن و مغز، رفتارگرایی تحلیلی، کارکرد گرایی، یگانه انگاری غیر تحویلی، علّیت روانی-فیزیکی، دیدگاه پیشینیان درباره ذهن. در فلسفه ذهن تنها به بخشی از فعّالیت ذهن متمرکز می شوند؛ درحالی که فلسفه اسلامی باب علم النفس دارد که به چیستی، ابعاد و حقیقت نفس پرداخته می شود. در فلسفه ذهن، چگونگی علّیت ذهن در رخدادهای فیزیکی بدنی بحث می شود. یا بالعکس، آیا رخدادهای فیزیکی نقش علّی در رخدادهای ذهنی دارند؟ آیا بین ذهن و مغز رابطه اتّحادی یا این همانی برقرار است؟ آیا اگر جواب به این سؤال مثبت است، باید رویدادهای فیزیکی را به رویدادهای ذهنی تحویل ببریم یا نه، بالعکس باید رویدادهای فیزیکی را به رویدادهای ذهنی تحویل ببریم؟ آیا این همانی یا اتّحاد بین ذهن و مغز بر فرض پذیرش، شخصی است؟ یا نوعی؟ آیا فرآیند عمل اختیاری فرآیندی صرفاً ذهنی است یا مغزی و فیزیکی؟ فلسفه ذهن به تمام این سؤالات پاسخ می دهد که باید دید کدام یک از این پاسخ ها با مبانی فلسفه اسلامی مخصوصاً حکمت صدرایی سازگار و کدام یک ناسازگار می باشد؟

فلسفه عمل، ماهیت یک عمل را مورد بررسی و دقّت قرار می دهد؛ اعمّ از این که این فعل یا عمل، طبیعی باشد یا ارادی؛ برای انسان باشد یا برای طبیعت و فاعل های طبیعی؛ مبادی عمل،

¹. همان، ص 222 و 223.

². philosophy of mind.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

غایات عمل، مراحل ذهنی که از مبدأ تا غایت طی می شود تا یک عمل اختیاری، شکل بگیرد. اختلاف نظریات در این باب که مبادی محرک به سمت این غایت چیست؟ دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد که در فلسفه ذهن از آنها بحث می شود. ناگفته نماند که با این توضیح مختصر این نکته به دست می آید که رابطه تنگاتنگی فلسفه عمل با فلسفه ذهن پیدا می کند؛ گرچه عکس آن یعنی فلسفه ذهن با عمل، این رابطه را ندارد. ما در فلسفه عمل به ذهن و مسائل آن نیازمندیم ولی در فلسفه ذهن به مسائل عمل و مبادی آن نگاهی کلی صورت گرفته است.¹

1. ر.ک در آمدی به فلسفه ذهن، کیت مسلین، ترجمه مهدی ذاکری که انصافاً کتاب جامعی است.